

III асрда Хитой жамияти

Хитойда феодал муносабатлар Хан кулдорлик империяси ва шимолдаги кабилалар ибтидоий жамоа тузуми заифлашуви асосида таркиб топа бошлади. (Хитой тарихчилари - Эрамиздан аввал XI асргача даврдан).

Хан давлати буюк Хитой деворидан Жанубий Хитой денгизигача бўлган территорияда жойлашган эди. 50 млндан ортиқ аҳолиси бўлган. Кадимий пойтахтлари Чанъан (Сиан - ҳозирги номи), Лоян Халк номи Ханлар Ипакчилик сопол буюмлар яшаш курул яшаш, коғоз ишлаб чиқариш ривожланган.

184 йилги «Сарик пешонабоғлилар» кўзголони мамлакатни хароб қилган, заифлашув бошланган. Ўзаро урушлар ҳам давлатни кемирган. 189 йили пойтахт Лоян кўлдан кетган. Ички урушлар собиқ империяни 3 лашкарбоши томонидан бўлиб олинисини билан яқунланган. Уч подшолик даври бошланган.

Мамлакат шимоли ва пойтахт районларида кўзгOLON раҳбарларидан бири Цао Цао ҳукмронлик қила бошлади. Жанубий Шарқда ҳозирги Нанкин районида пойтахти бўлган. У давлати, ғарбда ШУ давлати пайдо бўлди. 265 йили Вей лашкарбошиси Сима Ян Цао Цао авлодини тугатиб Цзин сулоласига асос солди. Шимоликлар дастлаб Шу, 280 йили У давлатини эгалладилар. Император Сима Ян ҳукмронлиги ўрнатилди.

100 йил мобайнида солиқ тўловчилар сони 56 млндан 17 млнга тушиб қолди. Иригация системаси бузилди!.

280 йил Сима Ян аграр система тўғрисида фармон чиқарди. Бунга биноан хазина фойдасига маълум шартларни бажарган меҳнатга лаёқатли ҳар бир киши ер олишга ҳуқуқли эди. 16-60 ёшли эркак ва аёл унга тўла ҳуқуқли бўлган. 13-15 ва 61-65 ёшлилар белгиланган ерларнинг ярмини олишга ҳаққи бўлган. Болалар ва қариялар ер ололмас ва солиқ тўламас эдилар. Ер олганлар ҳосилнинг 2/5 қисми миқдорида солиқ тўлардилар. Ҳар бир ховлидан, агар бошлиқ эркак бўлса уч дона шойи материал ва 3 ўлчов бирлигида ипак олинарди. Агар оила бошлиғи аёл, ўсмир ёки қария бўлса унинг ярми тўланарди. Давлат ишларида йилига 30 кун ишлаб берилган. Ўзок ва чегара районларида у қамайтирилган.

Бу система кейинги асрлардаги аграр тадбирларнинг ҳам асоси бўлиб хизмат қилган.

Давлат хизматидаги бойрок одамларни жалб килиш мақсадида эгаллаган лавозими ва даражасига караб ер берилган. (помешчик).

Олий даражадаги чиновник мулкидаги давлат солигидан озод бўлганлар сони 50 ховлидан ошмаслиги шарт эди. Реформа юкори табака манфаатларига зарар келтирмаган.

Ерга давлат ва хусусий эгалик бирлашиб кетган, шу сабабли ўзаро ракобат заиф бўлган. 289 йил Сима Ян ўлиmidан сўнг тахт учун кураш бошланди. Унга кўчманчи Сянби, ухуан ва хуннлар аралашган.

Кўчманчилар хужуми

III-IV асрларда Хитой шимолидан Римга кадар бўлган территорияда халкларнинг буюк кўчиши жараёни давом этган Жанубий Хунлар (нан сюнни), сянбилар, ди, цян, цзе ва бошка кабилалар Шимолдан Ўрта Хитой текислигига кўчган - Кадимий Ханлар этник бешиги Шимолдаги Хунлар иттифоки емирилгач, жанубий гурух Шимолий Шанси ва ички Монголия районларида яшаб колган. Асосий машгулоти чорвачилик. 5 Хунн кабиласи вакиллари бошлик шаньюй (тангри кули) сайланганлар, у секин меросга айланган. Шаньюйлар кадимдан император оиласидан киз келин олиб келганлар, уларнинг катта ўгиллари Хан саройида фахрий гаровда ва 5 аймок бошлиги саройларида яшаб фаолият кўрсатганлар. Хунлар отрядлари баъзан императорга ёрдам берганлар. Кейинрок хунлар империяси заифлашуви окибатида шаньюйлар Хитой тахтига давогарли кила бошладилар. Цзин империяси армияси марказий районларда жойлашган хунлар етарли даражада каршилик кўрсата олмасди. 311 йили Лоян, 316 йили Чанъан кулади. Хуннлар оркасидан империянинг куруклик чегараларидаги кўп кабилалар харакатга келди. Уларнинг баъзиларида уруг тузуми хукмрон, бошликлар сайланар, аёллар катта хукукларга эга эдилар. Баъзиларда аристократия ажралиб чика бошлади. Шимолий шаркда энг кучлиси Сянби кабила иттифоки эди. Хитой элчилари улардан хунларга карши фойдаланишга уринганлар. III асрда Сянбинлар бир неча иттифокка бўлинди. Муюнлар жанубий Манжурияда, Тобалар ички Монголияда хукмрон эдилар. Муюнлар хитойликлар кўмагида хукмрон Ян подшолигини ўрнатдилар. Ўрта подшолик ерларига гарбдан Тибет гурухи кабилалари келиб Гансу, Шенси, Нинся ерларини эгаллаб Цинь давлатини барпо этганлар. Улар дастлаб Муюнлар сўнгра ханлар билан тўкнашганлар. Лекин кўчманчилар подшолиги парчаланиб ташланган. Шимолий Хитойда ташкил этилган подшоликлар мустахкам бўлмай, одатда тез парчаланиб кетарди. Кадимги Хитойнинг маданияти ўчоги бўлган Шимол 100 йиллар мобайнида жанг майдонига айланди. IV аср охирида гарбий сябинларнинг тоба кабиласи ўзаро жангларга чек кўйди. Шимолий Хитой эгалланди, улар дохийси Тоба Гуй император деб эълон килинди. Давлат тузумида хитой тажрибасидан фойдаланилди. 367 йили улар Хитойнинг ўзига бостириб кирдилар. Тоба Гуйнинг невараси Шимолий Хитойда Шимолий Вэйлар сулоласи хукмронлигини ўрнатди.

Жанубий ва Шимолий давлатлар

Шимолий хитойга кўчманчиларнинг бостириб кириши традицион тарихшуносликда Жанубий ва Шимолий сулолар даври деб номланган боскични бошлаб берди. Қадимги Хитойда III-VI асрлардаги каби шимол ва жануб ўртасидаги карама-каршилиқ бўлмаган эди. Шимолдан миллионлаб аҳоли жанубга кочган.

317 йили Цзянда (Нанкин райони) тўпланган сарой ахли асима хонадони вакилларида бирини император деб эълон қилди. Расмий йилномачилар 317-419 йилларни Шаркий Цзин сулоласи ҳукмронлиги деб ҳисоблайдилар. Император ҳокимияти заиф, йирик сиёсий мансаблар Шимолий аристократия қўлида эди.

IV аср охири V аср бошларида «50 доу груч» сектаси бошчилигидаги дехконлар кўзғолони, ҳукмрон синф ўртасидаги зиддият Шаркий Цзин ҳокимиятининг кулашига олиб келди. Шундан сўнг 4 сулола алмашди. Император ҳокимияти пойтахт райони ташқарисида тан олинмасди. Алохида лашкарбоши томонидан Шимолга қилинган юришлар муваффақиятсиз тугаган. IV асрдан жанубда «варвар»лар ҳукмронлик қилиб ханлар уларга тобе бўлганлар.

Тоби ҳукмронлиги даврида Шимолий Вей давлати ҳам регрес бошланган. Ер «кучли хонадонлар» қўлига ўта бошлаган. Хунармандчилик деярли ўлган. 485 йили йирик ер эғалигини чеклашга қаратилган император фармони эълон қилинган. Тарихшуносликда у чек ер системаси деб ном олган. У III асрдаги Цзинь давлати ўтказган аграр ислохотларни давоми эди.

Ерга давлат эғалиги принципи қолиб қолди. Қонун барча дехконларга феодалга боғлиқ бўлмаган ерга эғалиқ қилиш ҳуқуқи берилди. 15-17 ёши эркак ва аёллар ҳайдаладиган ерга эғалиқ қила олардилар: Эркаклар - кўпроқ, аёллар-озроқ. Ердан донли экинлар етиштиришга мажбур этилган. Қарилик ёши меҳнатга лаёқатсизлик, ўлим туфайлигина ер бошқа қиши қўлига ўтган. Сотилш ва ижарага бериш таъқиқланган. Чек ернинг иккинчи қисмида қаноп, сабзавот етиришилари ва тут дарахти экинлари. Бу қисм амалда меросий ҳисобланар, уни баъзи қолларда сотиш мумкин эди уй қурилган қовли ҳам шундай характерда бўлган. Чек ер учун ҳазинага дон, ипақ, қаноп матоси ҳамда қом-ашёси тўланган. Бундан ташқари чек ер эғаси маълум муддат давлат қойдасига ишлаб берган. Қишлоқда деталлаштирилган бошқарув системаси ўрнатилган. 5 қовли Линь деб номланган қомоага бирлашган, беш қин ўртача қомоа Лига бирлашган, 125 қовли бўлса қишлоқ ташқилоти Данни ташқил этган. Бу бирлашмалар қишлоқ оқсоқоллари томонидан бошқарилган. Баъзи ер эғалари ва оқсоқоллар муқофот тариқасида солиқлардан озод этилган. Қовли (Ху) ҳисоб-қитоб асоси бўлиб хизмат қилолмасди, қунки унинг тариқбига одатда бир неча қариндош оила қирарди. Фармон бўйи оиланинг уйланимаган аъзосига чек ернинг қулга 1/8 ҳўқиз ёқи эшакка 1/10 қисми микдорида ер бериларди. Бу қолат феодаллашаётган юқори табақа манфаатлариға мос эди. (ҳўқиз ва қўли бўлса, ери қўп бўлади) натурал қоош тариқасида қиновникларға ҳам ер ажратилган.

Тоби зодагонлари, «кучли хонадон»ларнинг будда қоастирлари ерларида қул ва қарим қул (буқой-ерға боғланган) бошқа ердан қелганлар (Кэху-қелгинди) ишлаган. Бу тадбир илк феодал марказлашган империя қучайувиға имқоният қратди. Бошқарув системасида

кадимги Хитой шаклидан фойдаланилди.

Хитойлашув жараёни бошланди. Вей хукмронлиги даврида Ханларнинг билим ва тажрибаларидан кенг фойдаландилар. Давлат аппаратида Хан чиновниклари асосий роль ўйнай бошлади. Тобилар Хитой этикети, кийими, урф-одатларини қабул қилиб Шомонизмдан воз кечдилар. Буддизмни қабул қилдилар. Фамилия Ханча бўладиган бўлди. VI асрда Шимолий Вей давлатида эллик мингга яқин моастирлар бор эди. Кейинроқ империя гарбий ва шарқий давлатларга бўлинди. VI аср ўрталарида ҳокимият ханлар қўлига ўтди.

Суй ва Тан илк феодал империяларининг ташкил топиши

VI асрнинг иккинчи ярмида Шимол ва Жануб муносабатлари юмшади. Қўчманчилар ханлар орасига сингиб кетди. Жанговар тоби вужудга келган кучини йўқотди. Унинг устига Марказий Осиёда вужудга келган қўчманчиларнинг Турк Хоконлиги хужум хавфи пайдо бўлди. Бундай шароитда шимол бутун мамлакатни бирлаштириш тарафдори эди. Шимолдаги давлатлардан бири Чжоу консолидация (бирлашув) марказига айланди. 581 йили шимол лашкарбошиси Ян Цзян Суй сулоласининг императори деб эълон қилинди (581-618). Сиёсий ва иқтисодий вазият улкан мамлакатни ҳарбий йўл билан бирлаштиришни тақазо этарди.

Янги сулоланинг ташкил топиши Хитой тарихи оқими кескин буриб юборди. 4 асрлик карама-қаршилик тугади. Бирлик ва марказлашув даври бошланди. Иқтисодий ва маданий ривожланиш бошланди.

Янги ҳокимият солиқларни озайтириб, тартибга солиди, туз ва вино монополиясини бекор қилди, янги танга зарб этди, ўлчов ва стандартни бир шаклга солиди.

Конфуцийлик таълимоти тарафдан император олимларни давлат хизматига тақлиф этди, чиновниклар имтиҳон топширадиган бўлди. Суй саройи Хан бюрократик системасини ўзлаштирди. Маданиятда шимол ва жануб синтези рўй берди.

Ян Цзян 604 йили ўз ўғли Ян Гуан томонидан ўлдирилди. Ян Гуан иқтисодий ва сиёсий марказлашув системасини давом эттирди, пойтахтни ва 10 минг бой оилани Лоянга қўчирди (Шахар эртаклардагидек).

Алокани кучайтириш мақсадида Хуанхе, Янцзи, денгиз сув йўли вужудга келтирилди.

Буюк канал шимол ва жануб иқтисодини боглади.

Буюк Хитой девори мустаҳкамланди қўшимча қурилди. Аҳолини рўйхатга олди. Солиқ қўпайтирилди, баршчина муддати узайтирилди оқибатда 610 йили халқ қўзғолони қўтарилди.

Қўзғолончилар Доу Цзянэни (староста, воин) ҳукмдор деб эълон қилдилар. Бундан норози бўлган йирик феодаллар исён қўтарилди. Бу вақтда Корёга қилинган юриш ҳам муваффақиятсиз чиққан эди. Жанубга қочган Ян Гуан ўлдирилди. Мамлакатда тартибсизлик бошланди. Шанси ҳукмдори Ли Юан Чанъанни эгаллаб, императорга айланди, янги Тан сулоласига асос солиди (618-907).

Эски қарзлар бекор қилинди, давлат баршинаси муддати қисқартирилди, қуликка сотилган дехконлар озод этилди, феодалларнинг дехконларни ўлдириши таъқиқланди.

Очларга ёрдам берилди, сув босишга карши курашилди. Савдогарларга хомийлик қилинди. Кўзголончилар авф этилди, лекин кўзголон марказлари йўқотилди, Доу Цзяндэни қатл этилди.

Ли Юннинг ўгли Ли Шимин (627-649) даврида Тан империяси мустахкамланди, территорияси кенгайди.

VI-VII асрларда аграр муносабатлар

Ян Цзян урушлари даврида феодал ва чиновниклар (бирлаштриш душманлари) ерлари давлатники бўлиб қолди. Чек ер системаси бутун мамлакатда тарқалди. Мамлакатда ягона ҳокимиятнинг ўрнатилиши яна қишлоқ ташкилотларини тузилиши ва дехконларни жиловлаш имкониятини яратди. Ян Цзян даврида аввал ҳисобга қирмай қолган 1,5 миллион дехкон аниқланди. Расмий жихатдан чек ер қисқартирилди, дон солиғи ошди, боршчина 30 кунга етказилди. Мехнат мажбуриятлари ошди. Ян Гуан даврида давлат боршчинаси чекланмаган эди. Лоян шаҳри қурилишига 2 млн Буюк канал ва Буюк девор учун 1 млн, Кореяга юришга 1 млн киши жалб этилган.

Император оила вакиллари, ван (князь) лавомзимларидагилар 10 минг му (1/16 га) гача ерга эғалик қила оларди. Ян Гуан зодагонларига даражасини 9 дан 3 га қисқартирди (?) ограничить феодалов хизмати учун берилган ерлар даражага қараб 100 дан 500 мугача бўларди.

Тан императорлари чек ер системаси орқали қудратли феодалларни анча жиловлаб олдилар.

624 йилги эдиктга биноан мехнатга лаёқатли эркак оиланики бўлган бог-роғли ер ҳамда 80 му ҳайдаланадиган ерга эғалик ҳуқуқига эга бўлди. Чек ер тупроқ ҳолати ва районлага қараб ўзгарарди. Бог ерига мевали ва тут дарахти экиш мажбурий эди, уни сотиш мумкин. Ҳайдаладиган ерни сотишга рухсат берилмаган (иногда мумкин).

Аёллар чек ердан маҳрум этилган (қўшмада). Қўл учсун ерни олиш мумкин бўлган давлат қўлларининг ер олиши амалда уларни дехконларга айлантирган. Хусусий қўллар ер олиб, дехконга айлана олмаган.

Тан ҳуқмдорлари фуқароларнинг деталлаштирган ҳисобини олганлар, уларнинг бирортаси ҳам солиқдан қочиб қутула олмасди.

Аҳоли 5 даража бўйича ҳисобга олинган:

- (1) Тугилгандан - 4 ёшгача
- (2) 4-16 ёшгача
- (3) 16-21 ёшгача
- (4) 21-60 ёшгач
- (5) 20 дан юқори

Шу билан бирга ҳазина баъзи бир имтиёزلарни берган, мажбур бўлган агар хўжаликда 4 мехнатга яроқли киши бўлиб уларнинг 2 таси мажбуриятлардан қалос этилган, ягар 3 киши бўлса 1 таси мехнат мажбуриятларини адо этган. Озод этилган чек ерга давоғарлик қила олмасди.

Солиқ шакллари: оброк баршчина, пул рентаси. Солиқлар Суй сулоласи давридагига

нисбатан озрок бўлган.

Боршчина - 20 кун. Оброк - дон, ипак ва пилла чорвадорлар - кўй. Боршчина кўпрок ўтласа оброк қисми озайтирилган. Газлама тўқилмайдиган жойларда қумуш тўланган. Кўрик очганлар ва аҳоли кам жойларга қўчганлар вақтинча солиқлардан озод этилганлар.

Тан сулоласи даврида феодаллашув жараёни тугаган. Барча ишлаб чиқарувчилар давлат ва феодал қўлида бўлган. Жамоа ерга бўлган ва ўз таркибидаги хўжаликларга нисбатан аввалги ҳуқуқини йўқотган. Жамоа фуқаролар йиғини давлат аппарати қўшимчасига айлантирилган. У маълум жойларда сакланиб, асосан давлат топшириқларини бажарган.

Илк феодализм даврида кичик индивидуал ишлаб чиқариш ижобий роль ўйнаган.

Дехконларнинг турли категориялари турмуши бир-бирига яқин бўлган.

Йирик феодаллар ҳақида деярли маълумотлар йўқ. энг йирик феодал 10 минг му энг кичикги 500 му ерга эгалик қилган.

Сарой аристорияси 6 мингдан 500 му гача. Чиновниклар хизматидан бўшагач ер яна давлат ихтиёрига ўтган. Феодалларнинг меросий ерлари, чиновникларга берилган ерлар солиқдан озод этилган.

Шаҳарлар, хунармандчилик савдо

IV-V асрлардаги урушлар ва ҳужумлар даврида Хитойнинг деярли барча шаҳарлари таланган ва ёндирилган. Қадимий пойтахтлар Чанъан ва Лоян харобазорга айлантирилган. Хитой жанубидаги шаҳар ҳаёти қишлоқликдан фарқ қилмасди.

VI асрга келибгина шаҳар ҳаёти ва шахрсозлик қайта тикланди. Шаҳарлар чегара қасрлари савдо хунлар марказлари сифатида хом-ашё бор, жойларда дарё бўйлари, денгиз қирғоқларида пайдо бўлди.

Ўрта аср дунёсининг йирик шахри Чанъан жуда режали қурилганлиги билан ажралиб турарди. Унинг шарқий қисмида император саройи ва аристократия хонадонлари жойлашган. VIII аср бошларида даосизм, буддизм, несториан, зардуштийлик, маздакийлик, монийлик ибодатхоналари мавжуд эди. Бир неча бозор бўлган.

XII аср бошларида денгиз қирғоғи ва Буюк канал бўйича Ханчжоу қурилди, Шимолда қайфин пайдо бўлди. Чэнду, Ченгжоу, Сучжоу йирик савдо-хунар марказларига айланди. Гуанжоу, Цюанжоу, Учан каби порт шаҳарлар қенгайтирилди.

Шаҳарлар ҳарбий-мудофаа, маъмурий, иқтисодий, маданий функцияларни бажарган. 3 юкори даражадаги чиновниклардан ташқари қишлоқларнинг кечаси қўчаларда юриши таъқиқланган. Отлик қорғовуллар, шаҳарлар девори ва тўсиклардан ошиб ўтганлар 70 дарра еганлар. Илк ўрта аср ҳуқуқида шаҳарликлар учун алоҳида нормалар бўлмаган. Суй ва Тан империялари даврида тоғ саноати ва металл эритиш саноати пайдо бўлди. Цзянсида сопол ва чинни маркази, Янчжоуда кemasозлик маркази шаклланди. Чэнду шойилари буюк ипак йўли орқали дунёга тарқалган.

Хунарманд буюртмага қараб ишлар, ортиқчасини бозорда сотарди. Монастирлар ҳузурида ҳам устахоналар бўлган. Бир соҳа хунармандлари бир қўча ёки маҳаллада

яшаган. Бозхорда бир жойда алохида катор хонда махсулот сотишган. VI асрда унинг асосида савдо-хунар бирлашмалари таркиб топди - туан ва хан (Европада цех - XI-XII аср) баъзи ханларга 400 гача оила кирган. VI-VII асрларда ёзилган уставлари ҳам йўқ эди. Ханни оксоколлар бошқарган. Ханлар шогирд кабули, иш вақтини белгилаганлар, касб сирини сақлаганлар, лекин хазина назоратида бўлиб махсулот баҳосини белгилай олмаганлар.

VII-VIII асрларда давлат хунармандчилиги ҳам анча тараккий этди. Конлар, устахоналар, малака талаб киладиган хунарлар меросий бўлган.

Катта шаҳарларда бозор чиновниклар назоратида бўлиб, кун ботиши билан бекитилган. Дўконлар, устахоналар ўрнашган ер учун.

VII асрнинг чой учун алохида солиқ солинган, (те-яшил барг) контрабанда чойини сотган савдогар 3 марта кўлга туширилса ўлдирилган.

Ижтимоий ва давлат тузуми.

Феодаллашув шароитида Хитойда кадимги деспозициялар шакладаги давлат ташкилоти вужудга келди. Жамиятнинг социал табакалашуви эса мураккаб иерархияни тугдирди.

Хамма давлат вассали эди (европа вассалимнинг вассали, менинг вассалим эмас) (император) (жуда кўп улар).

Хар бир табака ўз урф-одатлари этикети, кийими, безаклари ва уйга эгадир. Баъзан энг юкори аристократия таркибига хизматига караб аристократ бўлмаган ҳам киритиларди. Хитойда майорат (мероснинг катта ўглига қолиши) ҳукм сурмаган, шу сабабли ер тобора парчаланиб кетаверди, у олий табакадагилар ўзаро жанжалларига сабаб бўларди.

Давлат аппаратининг муҳим функцияларидан бири 3 босқичда имтиҳонларни ташкил этиши эди. Маҳаллий маъмурият бошликлари синовни бошлаб берганлар. Пойтахтдаги имтиҳонлар император саройида ўтказилган. Оқибатда барча хизматчилар саводчилиги таъминланган. Олий даражадаги олимлик белгичи дастлабки 3 даражадаги мансабни эгаллаш ҳукукини берган.

Имтиҳон системаси чиновникларнинг дунёкараши ва садокатини аниқлаш имконин ҳам берган.

Унинг назарий асоси императорга барча ҳукукларни берган конфуцийлик империя бошқаруви ҳаддан ташқари деталлаштирилган (иерархия, субординация).

Сарой ва Сумо ўглига қарши қичкинагина ҳаракат ҳам каттик жазога дучор бўлган.

Кодекс давлат этикаси нормаларини оила этикасидан кўчириб олган. Энг оғир жиноят – падарқушлик.

Чиновниклар гуноҳ қилса қалтак ейишни хоҳламаса, даражаси пасайтирилган.

Чиновниклар билан қариндошлик баъзи имтиёзларни берган.

Дехконлар ҳарбий хизматга қақирилган, ўқитилган. Хар бир вилоят ва округ маълум сондаги қишлоқларни армияга берган. Император саройи ва пойтахт гвардиячилар томонидан қўриқланган. Чегара қўшинлари хизмат билан бирга зироат билан машғул бўлган. Қўчманчи отликларидан қенг фойдаланилган.

Офицерлар қарадан чиновниклардан пастрок даражада бўлишган.

Ташқи сиёсат ва муносабатлар

Хукмрон табака ташки марказлашувини мамлакатда ички позицияларни мустахкамлаш манбаи деб ҳисоблаган. дипломатия ҳам шу мақсад учун хизмат килган: кабилаларни бир-бирига қарши гиж-гижлаш, кабила ичида жанжал чиқариш, кабила дохийларига унвон ва мсукофотлар бериш, сулолавий никоҳ, хукмрон уруглар ўғилларини фахрий гаровда тутиш (саройда).

Бу усуллар Турк хоконлиги билан муноабатларда яққол намоён бўлган. Дастлабки Тан императорлари хоконликқа ўлпон тўлаб турганлар. 628-630 йилларда туркларга қарши юриш уюштирилган, ундан сўнг уйгурларга қарши кўп йиллик уруш бошланган. 657 йили улра ёрдамида, 679 йили бўлса Шарқий хоконлик кўмагида /арбий Турк хоконлигига хал қилувчи зарба берилган.

Хан гарнизонлари Буюк ипак йўли бўйлаб Урумчигача жойлашган эди. Шу йўл орқали қарвонлари ва элчилари келарди. 648 йили қирғизларнинг элчилари келган. Хонларнинг марказий (ўрта) осийга қириб бошига Сосонийлар империяси парчаланиши яхши имконият яратган. Сўнги Сосонийлар шохи Ёздигар II Хитойдан кўмак сўраган.

Суй империяси мақсадларидан бири Корея я.о. шимоли ва жан-гарбий қисмидаги Когурё ва Пэкче давлатларини эгаллаш эди. Бу ишда ханлар тарафида қорейсинг Силла давлати турган.

612-614 йилларда ханлар Кореяга 3 марта муваффақиятсиз юриш қилдилар. Бу нарса Суй империяси қулашига туртки берган сабабларнинг биридир.

Танлар даврида ҳам Кореяга юриш тўхтамаган. 645 йили Пхенянни олишга уринилган. 650 йили 130 минг қишилиқ армия Пэкчени мажаклади. 663 йили хонлар Силла давлати билан иттифокда Пэкчега кўмакка келган Япон флотини енгиб ҳаракатга сўнги нукта қўйидилар.

Когурё ва Пэкче территорияси 9 губернияга бўлиниб, расмий жихатдан Хитойга қўшиб олинган. Шундан сўнг қорейс халқи Силла давлати бошчилигида дорлик ҳаракати бошаган, хонлар чекинган.

Айнан шундай тадбир Кидан ва мохеларга нисбатан қўлланган (разделяй и властвуй).

698 йили янги Бохай давлати эълон қилигач, хон дипломатиялари уни Кореяга қарши гиж-гижлаганлар. 705 ва 713 йил Бахой ва Тан савдо алоқалари ўрнатилган.

607 йили Япония билан расмий муносабатлар ўрнатилган. Хитой флоти Тайвань ва Рюкю оролларига юриш қилган. Бу оролларга кейинроқ элчилар юборилган.

VII аср бошларида сяньбилар қариндоши тоғон қабиласи мажакланган, ерлари қўшиб олинган (қинхай вилояти. 634 йили Чанъанга Тибетдан элчилар келган. Тоғонлар масаласида бир неча йил Хитой - Тибет уруши бўлган. 647 йили сулҳ тузилган.

Сронцагалебо Хитой маликаси Вэн Чэн га уйланган. Лахасга қўплаб хон ва чиновниклари, ҳарбийлар, савдогонлар қўчиб келган.

Хиндистон ва Хитой ўртасидаги муносабатлар бошланувчи VII асрга тўғри келади. 641 йили Чанъанга Харша давлати элчилари келган. Ўзаро элчи айрибошлаш Харша давлати парчаланувидан кейин тўхтаган. Хитой элчилари Ван Яюанцэ ва Цзян Шижэн 645 йили Лхасадан Хиндистонга қараб йўлга чиққанлар. Уларга ҳужум бўлган Ван Сюэнце Тибетга қочишга муваффақ бўлган. У ердан кейин Ганг водийсига юриш қилган. VII-VIII асрларда Хитойга Қашмир, Магадхи, Ганхар, Цейлон элчилари қелишган.

Хитойнинг босқинчилик юриши жанубга ҳам қаратилган. 602-603 йилларда шимолий Вьетнам ва Тямпа давлатига юриш уюштирилган, суриб қикарилган. 679 йили Шимолий Вьетнамда Хитойга тобе Аннань ери ташкил этилган.

Дипломатия асоси - Китаецентризм. Хитой дунёнинг асосий бош давлати ҳисобланган.

Императорга дунё бўйсунити лозим деб ҳисобланган.

Элчилар совғасини (Клавихо - Темур. Саройига Хитой элчилари ўлпон талаб қилиб келганлар) ўлпон деб ҳисоблаганлар. У давлат эса Хитой вассаллари деб эълон қилинган. Лекин у давлатлар ўзларини Хитой билан тенг ҳуқуқли деб ҳисоблаганлар. Элчиларга Хитой қийимини берилган уни қийиш бўйсунити рамзи деб ҳисобланган. Византия императори, араб халифаси элчилари келган. Ипак йўли. Денгиз йўли Гуанчажоу - Богдод мусулмонлик (дунган), христианлик қириб келган (несториан).

Дин ва мафкура

Ўрта аср мафкурасининг муҳим белгиси: - синкретизм «3 илм» синтези - конфуцийлик, даосизм, буддизм. Қадимда ҳукмрон бўлган ахлокий-сиёсий таълим - конфуцийлик ўрта асрларда ҳам ўз қучини йўқотмади. Бу соҳа олимлари давлат, ахлокий, ижтимоий принциплар қўриқчилари ва ўқитувчилари, ҳуқуқий нормалар ва таълим тизими яратувчилари бўлиб қолавердилар. Ўрта аср ҳуқуқи асосида конфуцийлик таълимоти ётади. «Давлат ҳам оила» ота-бола. Умуман мамлакатни бошқаришга доир барча масалаларда конфуцийлик таъсири сезилиб турган. Фалсафий даосизм асосида диний даосизм тугилган. Нариги дунё образи жаннат ва дўзахнинг сифатида намоён лекин у ерда ҳам иерархия бор.

Даосизм жамиятнинг барча табақаларини «мангу ҳаёт» таълимоти орқали ўзига жалб этади. Мангу ҳаёт тизимига биринчи навбатда «рухий озикланиш» орқали эришилади. Инсон танаси даослар томонидан рухлар (яхши, ёмон, ёвуз рухлар) макони сифатида талқин этилади.

Мангуликни шартларидан бири - диета (пархез), нафас олиш гимнастикаси. Даослар дуо, тумор, жисмоний машқларга каттик ишонадилар.

Даосизмда 2 халқ ва аристократия оқимлари сезилиб туради. Сехргарлик ва физиономистика билан боғлиқ даосизм кенг халқ оммасини ўзига жалб этади. Лекин унинг бу томони давлат томонидан исёнлар рамзи сифатида таъқиб қилинган. /арбий жаннат ҳақидаги таълимотга қўра у ерда Сиванму маъбудаси яшайди у биров томонидан тугилмаган она, у барча оналар онаси. Хамминг онаси бир демак ижтимоий тенглик гоёлари тарғиб қилинган. Бу гоёни табиқлар, фолбинлар тарғиб қилинганлар. Аристократия даосизмнинг фалсафий томони хусусан, қадимги оддийлик ва табиийлик қултини ўзига жалб этган. Улар мангулик мақсадида алхимия, нафас олиш машқлари, медитация билан машғул бўлганлар.

Ибтидоий диалектика элементларини сақлаб қолган даослар мафкураси алхимия ва медицина тараккиётига таъсир қилган. Мистик ва диний китобларда жуда қўп дорилар рецепти, металл ва минераллар ҳоссалари тасвирланган.

Даосизм пантеони синкретизмнинг яққол қамайишидир. Даослар ҳудолар тарқибига афсонавий император ва қахрамонларни, доноларни (биринчи навбатда Хуан-ди, Лао-цзи) қиритганлар. Пантеон иерархияга эга. Ҳудолар инсоний хусусиятларга эга, инсонга яқин, шу сабабли бу дин тез тарқалган. Даосизм пантеонига конфуцийлик асосчилари, тарихий арбоблар, 8 ўлмас доно (одам ва сехргар) қирган. Даосизм давлат

динрига айланиши ҳаракатида бўлган. Яхши одам фазилятлари кодекси ишлаб чиқилган. Энг огир жазо давлатга хиёнат ва исён ҳисобланган. Тан императорлари ўз шажарасини Лао-цзи (илохийлаштирилган)дан келитириб чиқарганлар. Узок Шаркка Хиндистондан кириб келган буддизм Ўрта аср Хитой ҳаётининг барча жабҳаларига улкан таъсир ўтказган. Ўрта Осиёдан келган монах ва миссионерлар дастлаб Гансу, Шеньси ва Хенанда ўрнашганлар. V асрда жанубий подшоликка кўзга кўринган дин тарғиботчилари Бирма орқали келиб, саройда анча имтиёзларга эга бўлганлар.

Узок Шаркда «Махаяна» («болшая колесница» ёки «Халос бўлишнинг кенг йўли») номи билан тарқалган буддизм қадимгисидан динорларга нисбатан енгилроқ талаблар билан ажралиб туради. Жиддий аскетизм факат монахлардан талаб қилинган. Дунёвий аҳоли 10 талабдан 5 тасини бажарса қифоя эди.

Диний идеалистик таълимот сифатида буддизм дунёнинг асосида номоддий кўриб бўлмайдиган қисмчалар - дхарм ҳаракати ётади деб ҳисоблайди. Бирлашиб ёки ажралиб улар ҳаёт тугдиради ёки тўхтатади, дхарм ҳаёт давомийлигини занжирларини ташкил этади (одам, сигир, дарахт, одам, тош).

Фазилятли рух кейинги ҳаётда янада муқаммалроқ шаклга кириб, ҳаётда янада баландроқ даражани эгаллайди. Гуноҳкор эса аксинча, инсон жамиятнинг қуйироқ вақили паст даражадаги ҳайвонга айланади.

Рухнинг кўтарилиши ва кулаши фазилят ва ўз-ўзини такомиллаштирув билан боғлиқ. Дунёни қасос қонуни - Карма бошқаради.

Бу таълимот асосчиси Будда - Сиддархта Гуатама (Шакя Муни) фикрича азоб-уқубатларни ҳаётдан ажратиб бўлмайди. Ундан қайта тугилиши жараёни тўхтатиши билан қутилиш мумкин. Будда «8 тармоқли йўл» кўрсатган. Фазилятли ҳаёт кечириш қайта тугилишни тўхта ва рух нирванада эриб кетади.

Махаянада такомиллашув жараёни руҳни жаннатга олиб келади. (Нирвавнада эмас) бу таълимот сугувчи ёлғиз эмас, унга ҳудо бодистватлар кўмаклашади.

Буддизм мавжуд тизим муаммоларини рад этиб, ҳамма нарсани инсоннинг аввалги гуноҳи натижаси деб ҳисоблайди. Мавжуд дунё иллюзия. Инсон руҳий такомиллашувни мақсад қилмоғи керак. Шунда жаннатга тушади. Гуноҳкор руҳи дўзахга тушади (совук ёки қайноқ).

Буддизм кенг тарқалувчи, оммалашув сабабларидан бири

- Преспективани кўрсатган.
- Алоҳида шахс қадрини билган.

Конфуцийликда шахс оила ва давлат рамкасида кўрилади.

Буддизм тенглик этикасини тарғиб этган, шу билан бирга мавжуд тизим сакланувига объектив равишда ёрдам берган.

III-IV асрлардаги таназзул, ўзаро урушлар, турмуш қийинчиликлари буддизм позициялари қучайувига кўмаклашган. Монастир деворлари кўп ғамлардан реал қутилиш имконини берган. III-VI асрларда Лоян ва Чанъан атрофида 18 будда монастири, V аср охирида Шаркий Цзинь давлатида 1800 монастир, 24 минг монах бўлган.

Янги дин вазиятга тез мослашди, маҳаллий тартибни ўзига сингдирди, аждодлар рузҳига сизинишни тан олди, авлиёлар пантioneга қадимги афсонавий Хитой донолари ва қахрамонлари киритилди.

Буддизм анча хитойлашган ва дастлаб даосизм секталаридан бири деб ҳисобланган IV асрда Хитой буддистлари Будда дао принципларининг мужассалиги деб исботлашга уринган.

Умуман олганда Даосизм Ханлар маданий ўз-ўзини англаш давомийлигини таъминлаб, чет эл таълимотларини ўзлаштириб олишга ёрдам берган, буддизм халк эътикодлари ўртасида кўприк вазифасини бажарган. Шу сабабли ҳам муҳим Хинд-будда тушунчаларини англатиш дастлаб ҳаммага таниш диний даосизм белгилари ишлатилган. V асрдан кейингина Будда терминлари тарнрисциясига ўтилган.

Дастлаб чет эл таълимоти сифатида буддизм ёмон кўз билан қаралган, опологик адабиёт кенг тарқалган. Конфуцийлик нуктаи-назаридан англаб бўлмас, тасаввур этиб бўлмас: дунёдан қочиш будда ахлоки ва Хитой маънавияти традициялари тўла мос келувчи моддий борлиқдан қочиш заруриятини тугдирган (суъра).

Хитой буддизм - кўп юзакиликни тармоклик. Будда сутралари таржимонлари ва патриархлар жуда кўп секталар тугилишига туртки берганлар. Секталар турли ҳудудлар, табакаларга хизмат қилганлар. Хитой буддизмнинг ҳар бир мактаби табиий равишда ўзини Будда таълимотининг энг тўғри тарғиботчиси ҳисобланган.

Вакт ўтиши билан Хинд тарғиботчилари «гарбий ўлка» урнини Ханлар эгаллаганлар 402 йили Чанъанга келган монах Кумаражива будда таълимотини хитойча таржима қилган (хиндча вариантнинг харфма-харф таржимаси). Кумараживанинг шогирди Дао-Шен (434 йили ўлган) миҳаяна окимидан нирвана-сутрага асосланиб, ҳар қандай тирик жонзоддаги Будда табиатини тасвирлаб, ҳар бир киши учун тўсатдан ёруғлик келшиши ва ҳалос бўлиш тезисини ёқлаган.

Буддизмнинг хитойлашувига биринчи Хитой патриархи ва дастлабки сутралар таржимони Дао-ань (312-384) катта ҳисса қўшган. Хубэада монастыр ташкил этган, намунали монастыр устави ишлаб чиққан ягона фамилиявий белги Шини (Шакъя уругидан ундан будда келиб чиққан) киритган. Буддизм фалсафасини ривожлантирган, келажак буддаси - Майтрея культига асос солган (У узок шарқдаги энг машҳур ҳудолардан бири). Катта кориндор юзида бироз тентакнаморок табассумли Майтрея образи маълум вақтгача ўзида доно Буддани яшириб туради (у ерга қайтгач умум фаровон давр бошланади).

Жуда кўп дехкон кўзғолонлари раҳбарлари ўзларини қайта тугилган Майтрея деб эълон қилганлар. Культнинг қайта тугилган махфий жамиятлар мафкурасида марказий ўрин тутади.

2-Хитой патриархи ва ажойиб тарғиботчиси Хуэй Юань (337-417) эди. У будда культини /арбий Жаннат ҳукмдори Амитабадан келтириб чиқарган. Амитаба жаннатмакон «Соф ер» подшолиги ва нузли келажак билан боғлиқ Цзянсида монастыр ташкил этиб Хуэй жанубий Хитой «Амидизма»га асос солган. Амитабани дуо қилиб унинг номини ёдга олиш жаннатда қайта тугилиш имконини беради. Амидизм тарафдорлари «соф ер» сектасини аъзолари эди. Улар гоёлари кўплаб махфий жамият ва кўзғолонларга илҳом берган.

Маълумотли кишилага буддизм ўз фалсафаси ва метрофизикасини таклиф этган.

Буддизм фалсафаси традицион Хитой илмий фикри, конфуцийлик прагматизми синтези асосида чань-буддизм (Японияда Цзян) номли интеллектуал туйдирилган диний дунёқараш илм вужудга келди.

Чань сектаси (санскритча - «дхьяна», медитация) Хитойда ўзига хос роль ўйнаган, ривоятларга кўра VI асрдаги Хинд тарғиботчиси Бодхитхарма томонидан асос солинган. Сутраларни ўрганиш буддага сизинишни рад этган (в принципи).

Медитация максуди тарнс ҳолатига эришув. У инсон кўра агнлай олмайдиган нарсаларни тушуниш имконини беради.

Чань таълимотида хакикатчи тўсатдан кўра билиш мумкинлиги тўғрисида тезис ҳам бор (озарение внезапное).

Секта доктринаси бўйича интеллектуал анализ масаланинг, воқеанинг факат ташки томонини кўра олади, унинг мохиятини тушунтира олмайди. Хакикатни ангаш учун барча канон ва авторитетларни рад этмок зарур.

Чан таълимотида Ханларнинг инда буддизмнинг жуда теран мистикаси билан тасвирланган расионизм кўзга ташланиб туради.

Чан амалиётида тўсатдан кўра билиш (озарение) ни кучайтиришнинг турли усулларини кўзда тутган (парадоксал фикрлаш қобилиятини яратиш мақсадида, унга кўмаклашувчини устоз шогирди суҳбати топишмоқлар топиш, турли жисмоний машқлар системаси). Чань мураббийлари жисмоний меҳнатни юқори баҳолаганлар ва уни медитацияга тенглаштирганлар, мулкка қарши чиққанлар. Чанх мактаби рухий озодлик ва бевоситаликка асосланган тарғиботи билан Хитой санъати ва поэзиясига катта таъсир қилган.

Буддизм мафкураси тараккиёти айниқса VI аср ўрталаридан VIII асргача даврда самарали бўлган.

Фалсафий синтез мактаби - Тяньтай мактаби (Чзецзян вилоятида тоғ номидан.

Монастир шу ерда жойлашган эди) таъкидлашича дунё - ягона бирлик, Будда ҳар бир кум зарраси ва ҳар бир одамда бу дунёда барча тирик жонзод учун ҳолос бўлиш имкони мавжуд. Шимолий ва Жанубий Суй ҳокимияти бу ғоядан консолидация мақсадида фойдаланиб, сектага ҳомийлик қилган.

Фашунь (557-640) асос солган деб ҳисобланадиган Хуаянь мактаби таълимотига биноан барча дхармалар бир вақтда вужудга келган ва 2 аспектга эга:

1. Сататик (қўйилган) ном билан боглик
2. Динамик (воқеа) билан боглик.

Барча дунёда ягона бир марказга интилади: динда Буддага, империяда императорга, ҳукмдорга. Тан сулоласи ҳукмдорлари айнан шу тезис учун тянтай сектасига ҳомийлик қилганлар. Хуаян таълимоти Хитой фалсафаси тараккиётига таъсир ўтказган: ундаги тушунчалардан бири - Ли (қонун, принцип, идеал) неоконфуцийлик томонидан ўзлаштириб даосизмининг бошқачарок кўриниши сифатида қабул қилган.

Будда тушунчаси бўйича Бодисат ва Авлокашвира (Хитой Гуанб-Инь) меҳр шафқат ва фазилатлар маъбудаси марказий фигурага айланган. Унинг шарафига турли ерларда ибодатхоналар қурилган.

VII асрдан бошлаб аёл киёфасидаги Гуань-инь (Хитой ва Ҳиндистонда дастлаб эркак киёфасида) болалар яратиш, денгиз, денгизчилар ҳомийси маъбудасига айланган. У Будда Алибата яшайдиган жаннатга ўлганлар руҳини бошлаб боровчи ҳам ҳисобланган. Халқ оммаси Буддизмга ҳозирги ҳаётдаги азоб-уқубатларни енгиллаштирувчи келажакка умид бағишловчи барча нарсаларни қабул қилган. Бундан ташқари монахлар даволаш, гуноҳдан фориш этиш, дуо ўқиш орқали ҳам буддизмни оммага сингдирганлар. Будда қўлтилари ҳаётидаги қўмнал бошланувни ёритганлар. Ибодат байрамлари дуолар қўпинча умумхалқ байрамларига айланиб, диний экзальтация руҳида ўтарди. Бунда қўшимча тарзда монахлар эпидемия даврида аҳолига қўмаклашар, қудук қазир, қўприқлар қуришар, ахлатларни тозалар эдилар.

Буддизм доғмаси ривожини будда монастирларининг ижтимоий институт сифатида қучайтириши билан богланиб кетган. Монастир хўжаликлари, ери йирик иқтисодий ташкилот эди: унда ҳунармандчилик устахоналари, савдо ва судхўрлик дўконлари, меҳмонхоналар,

кўрикчилар бўларди. Давлат турган гупки бу мафкурани ўзига хизмат килдиришга, монастирларни назорат этишга ҳаракат килган.

Будда черкови дунёвий ҳокимият мустаҳкамлашувига кўмаклашиб, ўзи доим ҳам унга бўйсунавермаган, окибатда тўкнашувлар бўларди.

М: VI асрда Тоба Тоа монастирлар ва монахларга қарши юриш уюштирган, Яе Цзянь конфуцийликни давлат динига айлантиришга уринган, Ли Юань буддистларни ҳазина мажбуриятларидан бош тортишга айланган.

VII аср 2-ярмидан монастирларнинг бир қисми давлат таъминотига айланган, ҳукумат Сангхага қабул қилиш қоидалари ва қватасини ўрнатган.

Монастирлар ички ҳаёти билан махсус маъмурий органлар шугулланган. Баъзан монастирлар мол-мулки конфикация қилинарди.

Вактлар ўтиши билан ҳукмдорлар монастирларга имтиёлар ва катта ерлар беришди.

Мақсад бирлиги уларни бирлашувга мажбур этарди.

Маданият.

Ижтимоий конфитлар ва кўманчилар ҳужуми маданиятининг биров заифлашувига олиб келди. Лекин қадимий узвийликни буза олмади. Пойтахтдаги ўқув юртлари, бой кутубхоналар талон-тарож қилинган, кўчманчилар қадимги асарларда ёхишган шойи матолардан қийимлар, хуржунлар тикканлар. Ҳарбий шароитга қарамай интеллектуал фаолият давом этаверган.

Шаркий Цзинь пойтахти Цзяньканда машҳур олим ва ёзувчилар яшаган. Цзу Чунчжи математика соҳасида машҳур бўлган. Файласуф Фан Чжень идеализм ва мистикани танқид қилган. У 507 йили ёзган «рухнинг ўлиши» трактида рухнинг ўлмаслиги тўғрисидаги тезисини рад этган.

Тарихий ҳужжатлар асосида йилномалар ёзиб боришган. Бу соҳанинг кўзга кўринган вакили «ханнинг кейинги давр тарихи»ни тузган. Фан Ё эди.

Шоир ва танқидчилар ўз номларини қолдирганлар. Улар орасида талантли «Шафтоли булоғи» утопияси муаллифи Тао Юань Мин (365-427) ажралиб туради. Жанубий давлат Хиндихий ва Хиндистон билан кенг алоқада бўлган. Будда миссиялари билан бирга савдогарлар келар, будда саждагохларига (Хиндистон) Хитой монахлари борарди.

Ташқи алоқалар кemasозлик ва денгизчиликка ижобий таъсир қилган. V асрда металл эритиш кашф этилган.

Мамлакат бирлашуви оқибатида илмий билимлар, санъат, адабиёт ривожига тезлашган. Алхимиклар мангулик элексирини қидириб кўпгина метал ва минераллар хоссаларини аниқлаганлар. Табиблар ҳам сеҳиргарлик гиёҳ, медицина синтезида катта ютуқларга эришганлар. Инженер ва математиклар шаҳарлар, каналлар, қасрлар қурилишида ўз илмларини намойиш этганлар.

Астрологлар гороскоплар тузиб, келажакни олдиндан айтганлар. Будда монахи И Хан (VIII аср) астрономия ривожига ҳисса қўшган.

Жугрофия билимлар ривожига будда саждагохларига бориш билан боғлиқ бўлган. 399-415 йилларда Хиндистонга саёҳат қилган Хитой роҳибига Фа Сань «Будда подшоликлари ҳақида номлар» тузган.

VII асрда роҳиб Сюан цизан Ўрта Осиё ва Хиндистонга борган (Хиндқуши орқали). «Буюк Тан сулоласи даврида /арб мамлакатлари ҳақида номлар» ёзган. У Ўрта Осиё ва Хиндистон тарихини ўрганиши муҳим манба Муаллиф дунёвий мансаб ва имтиёзлардан воз кечиб монастирда санскритча ҳужжатлар таржимаси билан машғул бўлган.

Роҳиб И Цизн «Ички қонунлар ва Жанубий денгизлардаги саёҳат ҳақида» китобида

Гуанчжоу Суматра, Бенгалия, Хиндистонга саёхатини тасвирлаган. VII асрда тарихшунослик кенг ривожланган. Ли Шимин даврида тарих ёзиш бўйича давлат монополияси ўрнатилган. Чиновник тарихчилар «Сима Цян тарихий номлари»га таклидан ўтган даврлар тарихини тайёрлаганлар. I-VI асрларни ўзига жамлаган 13 китоб тайёрлаган. Тарихчи - архившунослар ўз даврида ва арбоблари хақида материаллар ёзганлар. Манба: император фармонлари, бошкармалари, хисоботар, жойлардан доклад ва хатлар, бошқа ҳужжатлар. Улар тузган тўпламлар сулола ҳукмронлиги охиригача сақланган. Янги сулола уни қайта ишлаб, ўзига мослаштирган. Тарихий китобларда-иктисодиёт, бошқарув, маданият, келандар, этика, уруш, кўзголон, табиий фалокат, самовий ходисалар, кўшинлар, узок мамлакатлар хақида ёзилган. Лю Чжицзи тарихий китобларнинг биринчи танқидчиси, у 710 йили «Тарихга кириш» китобини ёзган. («Проникновение в историю»). Қадимги китоблар таъмирланган. Каллиграфия санъати тараққий этган. Бу соҳада Ван Сичжи жуда моҳир бўлган. Ўқувчиларни имтихонларга тайёрлаш мақсадида қадимий конфуцийлик таълимоти асосида «Чор китоб» умумий номи остида тўпламлар тайёрланган. VIII асрда император саройида олимларнинг олий мажлиси ташкил этилган, у кейинроқ Ханлинь академияси номини олган. Ўзига ҳос ҳукумат хабарлари нашр этиб турилган. Олим Ду Ю (755-812) «Тундянь» номли энциклопедик комусий тўплаб муаллифи бўлган. Поэзия юксак чўққига кўтарилган. Ажойиб талантлар плеадаси етишиб чиққан. Тао Юаньмин тродияларини буюк шоирлар Ли Бо (699-762), Ду Фу (712-770) давом эттирганлар. Ван Вей рассомчиликда ўзига ҳос мактаб яратган. Ипак ва коғозга сурат чизиш кенг тарқалган. Санъат ва архитектурада буддизм таъсири кучли. Кўп қаватли тошдан қурилган ибодатхоналар, будда хайкаллари, храмлардаги суръатлар маданияти ҳам қириб келган. Санъатда билимларда, санъатнинг баъзи турларида Ўрта Осиё, Хиндистон таъсири кучли.

Чой. Хитой

Чой кўпгина халқларнинг миллий ичимлиги ҳисобланади. Қадимий Хитойда камарий ойида янги йил арафаси қуни ўтган аждодларнинг расмларини хонадондаги оилавий меҳроб ёнига осиб, булар олдида ҳар қуни 5 хил овқат ва 5 пиёла чой кўйилган. Чиэнцзиянда санамларга атаб кўпинча 3 пиёла чой, бунинг ёнидаги қурбонлик курсига эса янги чой барглари кўйилган. Хитой жанубида камарий барчага Янги йилнинг 1 ва 5 қуни чой ичиш, 1 пиёла чой билан бир жуфт зайтун мевасини совға қилиш одат бўлган. Бай Хоа (ок киприкчалар) деган Хитойча сўз олий нав чойларнинг умумий номига айланган. Тахталанмаган сочилувчи чойлар «байховўй» деб аталади. Чой хақидаги маълумотлар эр аввалги 2700 йилга доир Хитой кўлёзмаларида мавжуд. 770 йилга доир манбаларда чой ризқ рўз неъматлари жумласига қирадиган

масалликдир, деган хужжатли далил учрайди.

Эраминдан аввалги IV-III асрларда чой ичиш одати Шу давлати (хозирги Сичуан вилояти) аҳолиси ўртасида расм бўлган.

Хань сулоласи (эр аввалги II-I аср)да чой тижорат моли тарикасида майдонга чиққан.

VII-X асрларда Тан империяси даврида Шимолий-/арбий ва Тибетга тарқалган.

231-263 йилларга оид тарихий маълумотларда роҳиб Цзяан Хиндистондан Сичуанга 7 туп чой кўчати олиб келган дейилади. Хитой олимлари ҳам чойни будда миссионерлари олиб келган дейишади. 350 йилдан кўпайтиришга киришилган.

Дамланадиган барг етиштирган дастлабки марказ Сичуаннинг Уян деган жойи бўлган.

V асрда императорга берилган солик чой билан тўланарди. 732 йилнинг етиштирилган чойининг ўз қисмини давлат фойдасига олинган.

780 йили жаҳонда биринчи марта «Чой тўғрисида Трактат» («Чацзин») яратилди.

Чой ишлаб чиқаришга давлат монополияси 835 йилни чойни майда хўжаликларга экиш таъқиқланган, кейин рухсат берилган. Алоҳида солик-«чой пули».

Тан даврида энг катта кўзғолонларни чойкорлар бошлаган. 1171 йили Хунан ва Хубей вилоятларида.

1318 йил «кизил белбоғлилар» кўзғолонида чойкорлар фаол иштирок этган.

Чой ишлаб чиқариш - ипак, порох, коғоз, чинни, компас сингари гоят сир тутилган. Чой қаерда ўсиши чет элликлардан пинхон тутилган.

Жанубда кўк чой-люйча.

Шимолда кизил чой-Хуанча машхур бўлган.

Пойтахтда гулли чой хуанча

Қадим замонда дагал сарик чойларни думалок гўлаларга босиб олинарди, отга ортиб узокка олиб боришга қулай.

У Туркистонда «от боши» номи билан машхур бўлган.

Чой Тан сулоласи (618-907) даврида 1-март ташқарига чиққан. Совга сифатида Силла давлатига Ямато Японияга Японияда 5 аср илм ва тиббиёт максдада IX асрдан чой етиштирилган (таркибида 130 хил модда бор).

Хитойча «Тиа». Илмий тилда «thea»-«яшил барг».

Хитой музейида 300 йил умр кўрган чой дарахти хозир ҳам кўкариб ҳосил бермокда.

Инглиз-4,55 кг..? лавия 4,6кг! канада -1,2 кг, фрискландия - 3 кг Нигерия-23 гр (ойига 1 чойнак) энг оз ичарди.

3. Мадрахимов